

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ САМООБРАЗОВАНИЯ УЧИТЕЛЯ
SELF-EDUCATION QUESTIONS FOR TEACHER

UOT 37

AZƏRBAYCAN-ALMANIYA TARİXİ, SIYASI-İQTİSADI VƏ MƏDƏNİ
ƏLAQƏLƏRİ

Vüqar Sərdar oğlu Abdullayev*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***ORCID:** 0000-0002-4403-8778**E-mail:** abvugar@yahoo.de

Açar sözləri: *Azərbaycan-Alman əlaqələri, Oskar Şmerling, Yozef Rotter, Azərbaycanlı mühacirlər*
Ключевые слова: *Азербайджано-Германские отношения, Оскар Шмерлинг, Йозеф Роттер, азербайджанские иммигранты.*

Key words: *Azerbaijani-German relations, Oskar Schmerling, Josef Rotter, Azerbaijani immigrants*

Azərbaycan – Almaniya əlaqələrinə nəzər salarkən, bu əlaqələrin qədimlərə gedən tarixinin şahidi oluruq. Çar Rusiyası dövründə təhsilinə Azərbaycanda qadağa qoyulmuş zəkalı azərbaycanlıların (M. və Ə. Şahaxninski qardaşları, M. Əliyev, A.X. Axundov, M. Mollayev və başqaları) Almaniyanın müxtəlif universitetlərində təhsil alması və bu ölkələrin siyasi-iqtisadi və mədəni inkişafına öz töhfəsini verməsi məlumdur [1].

Tarix elmləri doktoru Məryam Seyidbəyli “Azərbaycan diasporunun formalaşması-mühacir prosesinin nəticəsi kimi” məqaləsində [2], azərbaycanlıların Almaniya və digər avropa ölkələrinə mühacirət etməsini altı mərhələyə bölür. O, I mərhələni hələ orta əsrlərdən hərbi-siyasi şəraitdən asılı başlamasını, II mərhələnin Rusiya imperiyasına daxil olduqdan sonra (1804-1917), III mərhələnin ADR-nin süqutundan sonra baş verməsini, IV mərhələnin 1939-1945-ci illərdə, V mərhələnin azərbaycanlıların Cənubi Azərbaycandan, Şah rejimindən qaçmasında və sonuncu VI mərhələnin isə 1988-1994-cü ildə Ermənistandan deportasiya olunmuş azərbaycanlıların SSRİ-nin süqutu, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan yeddi rayonun erməni terrorçuları tərəfindən zəbt edilməsi ilə başlanması kimi göstərmişdir [2].

Xüsusilə Cümhuriyyətin süqutundan sonra Fransada Ə.M. Topçubaşov Azərbaycanlı mühacirlərin təşkilatına rəhbərliyi, bütün avropa ölkələrinə, xüsusilə Almaniya mühacirət etmiş azərbaycanlılarla əlaqə yaratmasında böyük rol oynamışdır. Həmin dövrdə Almaniyanın mədəni həyatında öz əsərləri ilə seçilən xanım yazıçı – Umm-ul-Banu (Banin) – neft milyonçusu Mirzə Əsədullayevin qızı, xüsusilə qeyd olunmalıdır. 11 bədii əsərin müəllifi olan xanım, Almaniya və digər Avropa ölkələrində Banin təxəllüsü ilə fəaliyyət göstərmişdir.

Həmyerlilərimiz: - Məhəmməd Əsəd bəy (Qurban Səid), Ceyhun Hacıbəyli, A. Topçubaşov, A. Şeyxülislamov, A. Ağaoğlu, A. Hüseynzadə və digərləri Azərbaycanın, onun milli ruhunu, adət-ənənələrini, Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Arşın Mal Alan” kimi operettasının Almaniya və digər Avropa ölkələrində tanınmasında danılmaz rol oynamışlar.

Cümhuriyyət dövründə Almaniya dövləti tərəfindən göndərilmiş tələbələr, onların aqibəti, çətinliklərə sinə gərək əldə etdikləri nailiyyətlər də Almaniyanın mədəni, siyasi həyatına öz töhfəsini vermişdir.

Cümhuriyyətin süqutundan sonra Almaniyaya mühacirət etmiş M.Ə. Rəsulzadə, xüsusən II Dünya Müharibəsi dövründə bu dövltədə olan legioner-azərbaycanlıların “məhv edilməsinə” qarşı açıq, çəkinmədən, hətta A.Hitlerin özü ilə dialoqa girmiş və azərbaycanlıların xilasını üçün çalışmış və buna nail olmuşdur. Mayor Fətəlibəyli Düdənginski azərbaycanlı əsirlərin bir legionda birləşməsinə nail olmuşdur. Həmin dövrdə F. Əmircan, S. Təkinər, F. Məmmədov, M. Musazadə, M. Muradlı və digər ziyalılar Azərbaycan – Almaniya tarixi, siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin yaranmasında böyük rol oynamışdır [3].

Qeyd etməliyik ki, Almaniyalı mühacirlərin Azərbaycanda məskunlaşması, onların bu ölkənin vətəndaşı kimi fəaliyyətinə də nəzər saldıqda, almanların əsasən Cümhuriyyət dövründən etibarən öz hüquqlarını təsdiq etmələri nəzəri cəlb edir.

1918-ci il 28 mayda Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması ilə Azərbaycanda yaşayan digər millətlərdən olan şəxslərin, milliyətindən asılı olmayaraq azərbaycanlılarla bərabər hüquqa malik olması da elan edildi. O zaman Azərbaycanda yaşayan almanların azad və firavan yaşamaları üçün böyük bir stimül yarandı. Azərbaycan Milli Təşkilatı “Azərbaycan Parlamentinin yaranması” haqqında verdiyi qərarla, parlamentdə mövcud olan 120 deputatdan 1 yer Azərbaycanda yaşayan alman xalqının nümayəndəsinə verildi [1]. “Alman Milli Təşkilatı” bu yerə “Milli Azlıq fraksiyasının üzvü Lorens Yakovleviç Kunun namizədiyini irəli sürdü və 7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasını Parlamentdə təmsil edən 120 deputatdan biri kimi, L.Y. Kunun namizədliyi təsdiq olundu. Azərbaycan Dövləti “Alman Milli Təşkilatı” ilə bütün sahələrdə, o cümlədən təhsil, mədəniyyət, dini sahələrdə əməkdaşlıq edir. Azərbaycanın bir sıra regionlarında alman dilli şəxslərin övladları üçün orta məktəblər açılır. Almanlar sənaye və iqtisadiyyatın bütün sahələrində azərbaycanlılarla bərabər hüquqlu vətəndaşlar kimi çalışırlar, onların tikinti və neft istehsalı sahələrində olan müəssisələrdə işləməsi xüsusilə qeyd olunmalıdır. L.Y. Kun “Gələcəyə arxayın baxırıq, Azərbaycanda demokratik quruluşunun qanunları ilə Milli varlığımızın qorunmasına əminik” deyə Azərbaycanda yaşayan almanlara müraciətində söyləmişdi:

Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, Cümhuriyyəti süqutu və Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən zəbt edilməsi, Azərbaycanlılar kimi, Azərbaycanda yaşayan “Milli Azlıq” qrupuna daxil olan almanların da həyatında faciəli günlərin başlanması ilə nəticələndi. Sonrakı dövrlərdə onların: Xüsusilə Demokratik Respublika dövründə parlamentə yaxın olan və ya dövlət təşkilatlarında aktiv fəaliyyət göstərənlərin izlənilməsi başlandı.

Bütün bunlara rəğmən Çar Rusiyası dövründə Almaniyaya mühacirət etmiş Azərbaycanlılar, bu dövltədə, gələcəkdə təşəkkül tapacaq Azərbaycan diasporunun yaranmasında hansı dərəcədə rol oynadısa, eyni cür həmin dövrlərdə Azərbaycanda yaşayan almanların da alman diasporunun yaranmasındakı rolu yüksək qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında həmin dövrlərdə özünəməxsus rol oynamış ilk alman mühacirlərinin ailəsində göz açmış, karikaturaçı rəssamlar - Yozef Rotter və Oskar Şmerlinqin haqqında söz açmaq yerinə düşərdi. Bu iki dost əl-ələ verib sənətin bir çox sahələrində, teatr sahəsində, moda dizaynında əsərlər yaradıblar, hətta Oskar Şmerlinq Cümhuriyyətin Gəncə dövründə Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyində rəssamlıq şöbəsinə rəhbərlik

edib, Tiflisdə rəssamlıq məktəbini açıb. Sonralar onun dostu Əzim Əzimzadə Bakıda rəssamlıq məktəbini yaratmışdı. Təəssüflər olsun ki, bu iki böyük ustadın həyatı çox çətin olmuş, çünki XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasında, sonra isə Sovet İttifaqında müharibələr, inqilablar, Birinci Dünya Müharibəsi, repressiyalar, İkinci Dünya Müharibəsi onların həyatını alt-üst etmişdi. İkinci Dünya Müharibəsi, əlbəttə ki, dəhşətli Stalinizm illərində yəhudi mənşəli almanlara yer yox idi. Oskar Şmerlinq oğlunu itir, sağ qalan qızı dahi atası, sənətkar haqqında xatirələrində sonralar çox maraqlı faktlar açıqlayacaqdır. İkinci rəssam, Stalinin repressiya illərində gözlənilmədən yoxa çıxdı və ən azı bu sirri açmaq üçün söylərimiz bizi İkinci Dünya Müharibəsi illərində repressiyaya məruz qalan almanların arxivlərinə aparmışdı.

Azərbaycanda satirik qrafika sənətinin yaranmasının XVI-XVII əsrlərə təsadüf etməsinə baxmayaraq, bu sənətin karikatura janrı XX əsrin əvvəllərində geniş vüsət almışdır [3]. Məsələn Şərqində tanınan “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolu danılmazdır. 1906-cı ildən “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə öz dövrünün tanınmış yazıçılarını (M.Ə. Sabir, Ə. Haqverdiyev, M.S. Ordubadi, Ə. Nəzmi, Ə. Qəmküsar) başına toplayıb, mahir karikaturaçıları dəvət edir. Müxtəlif illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çalışmış Azərbaycan və xarici karikaturaçı rəssamlar gözəl sənət əsərləri yaratmışlar. Jurnalın ilk əcnəbi rəssamı O. Şmerlinq, daha sonra rəssamı milliyyətçə alman yəhudisi Y.Rotter, Azərbaycan karikatura janrının banisi - A. Əzimzadə, R. Telenqator, Beno ləqəbi ilə çalışan V. Çəmənəmimli, A. İbrahimzadə, H. Musayev, İ. Axundov, Q. Xalikov, A. Hacıyev, K. Dorş, X. Əliyev və başqaları jurnalla əməkdaşlıq ediblər [4]. Həqiqətən də jurnalın yaranmasında xarici karikaturaçıların rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. İlk əcnəbi karikaturaçılarından danışarkən C. Məmməd-quluzadənin ən yaxın silahdaşı olan Oskar Şmerlinqin yeri və töhfəsi danılmazdır.

Oskar Şmerlinq Sankt-Peterburq Rəssamlıq Akademiyasını gümüş medalla bitirib. 1891-ci ildə o, Bavariya Kral İncəsənət Akademiyasında (hazırda Münhen İncəsənət Akademiyası adlanır) batalist rəssam Franz Alekseyeviç Rubodan (1856-1928) təhsil almaq üçün Münhenə yola düşür. [4]

Bəzi mənbələrə görə, Oskar Şmerlinq bir müddət Xankəndində yaşayıb və teatr tamaşaları üçün eskizlər çəkib. Gürcü tədqiqatçısı Çoçoşvili Nino Levanovnanın qeyd etdiyi kimi, Oskar Şmerlinq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1921) Maarif Nazirliyinin incəsənət şöbəsinə rəhbərlik etmişdir [5].

Filologiya elmləri doktoru, professor İsa Həbibbəyli yazır: “Oskar Şmerlinq həqiqətən də Cənubi Qafqazda satirik qrafikanın, karikatura sənətinin, kitab qrafikasının banilərindən biridir. Onun cəlbedici və dərin məzmunlu karikaturalarının təsiri ilə bu tip Azərbaycan, Orta Asiya, Türkiyə və İranda geniş şəkildə yaranmış və inkişaf etmişdir [6]. Azərbaycan dizaynına çoxlu töhfələr verən başqa bir rəssam Yozef Rotter də öz növbəsində məşhur ştrix çəkmə üslubu ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalını zənginləşdirmişdir.

Çoxlu araşdırmalardan sonra Yozef Rotterin repressiyaya məruz qaldığı məlum olub. Onun son məskəni Sovet Rusiyasının Asino şəhərindədir. Budur, 1937-1950-ci illərdə Tomsk vilayəti, Asinovski rayonu, Diriliş qəbiristanlığında repressiya qurbanları, düşərgə / həbsxana qəbiristanlığı - xüsusi köçürmə qəbiristanlığı [7]. Çox güman ki, İosif Rotter müharibə zamanı sovet administrasiyası tərəfindən buraya deportasiya edilib, çünki o, alman hesab edildiyi üçün bu bölgəyə yalnız litvalılar, estonlar və almanlar deportasiya edilib. Hazırda Asino şəhərində repressiya qurbanlarına həsr olunmuş muzey fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan – Alman tarixi, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinə nəzər salarkən əlbəttə bir məqalədə bu əlaqələrin tam və dərin köklərini tətqiq etmək çətindir, lakin bu dövrlərdə, istər Çar Rusiyası, istərsə də 20-30-cu illər, 1941-1945-ci illərdə Almaniyada fəaliyyət göstərmiş azərbaycanlı mühacirlərin bu ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında oynadıqları əvəzolunmaz rol danılmazdır. Eyni zamanda, xüsusilə Cümhuriyyət dövründə və Cümhuriyyətin süqutuundan sonra Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş Almaniyalı rəssamlar Oskar Şmerling və Yozef Rotterin Azərbaycan rəssamlığının, xüsusən karikatura və dizayn janrının inkişafında və Azərbaycanın məşhur rəssamlarının, Əzim Əzimzadə və Bəhrüz Kəngərlinin yetişməsində rolunun qeyd olunması da Azərbaycan-Almaniya tarixi əlaqələrinin qədimliyindən xəbər verir.

Problemnin aktuallığı. 44 günlük müharibədən qalib çıxmış Azərbaycan bütün dünyaya öz əzəməti, qüdrəti və torpaqlarının, xalqının azadlığı uğrunda mübarizə aparan və bu yolda qalib ölkə, qalib xalq kimi səs salmışdır. Tarixi kökləri ilə vətəninə bağlı olan dövlətimizi bütün dövrlərdə öz tolerantlığı, sülhsevərliyi ilə tanımışdır. Bu gün də öz siyasətinə sadıq olan Azərbaycan ikili standartlara baxmayaraq, əksər dövlətlərlə sülhsevər siyasətini saxlamaqdadır. Dünya ölkələrinin çoxunda fəaliyyət göstərən diasporumuz bu siyasətin bariz nümunəsidir.

Təqdim etdiyimiz məqalədə Azərbaycan Almaniya arasında olan siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələrdən bəhs olunur. Bu problem bu gün də aktualdır. Tarixən qədim köklərə söykənən bu əlaqələr bu gün daha da möhkəmlənir və inkişaf edir.

Problemnin elmi yeniliyi. Təqdim etdiyimiz məqalədə ilk dəfə olaraq, nəinki Almaniyada yaşayan Azərbaycanlıların həmin ölkənin siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələrin yaranmasındakı rolundan, həmçinin həmin dövrdə Azərbaycanda yaşayan Almanların ölkəmizin mədəni həyatında göstərdiyi fəaliyyətdən bəhs olunur.

Problemnin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Hal-hazırda istər Azərbaycandan təhsil və ya iş birliyi üçün Almaniyaya üz tutan, istərsə də Almaniyada yaşayan Azərbaycanlılar Azərbaycan – Alman əlaqələrinin yaranmasının tarixi köklərini bilməli və bu sahədə özləri də əllərindən gələni əsirgəməməlidir. Belə olduqda, Azərbaycanla Almaniya arasında olan əlaqələr bütün sahələrdə daha da təkmilləşər və inkişaf edər. Bu sahədə iş birliyi quranlar üçün məqalənin praktiki tətbiqinin əhəmiyyəti böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Tahirzadə N. “Azərbaycan tarixi öçerkləri və ilk təhsillilərimiz”. Bakı, 2015.
2. Сейидбейли М. «Формирование Азербайджанской диаспоры результат миграционных процессов» доктор исторических наук, журнал Наследие-Ирс, 2013, №4 (64).
3. Abdullayev V. İkinci Dünya Müharibəsi dövründə Almaniyada Azərbaycan siyasi mühacirləri. Bakı, 2024.
4. Hacıyev N. Zamanın rəngləri. Bakı 1979, səhifə 105-110.
5. “Böyük Sovet Ensiklopediyası”, (<http://bse.sci-lib.com/article077593.html>)
6. Həbibəyli İ. – “Qobustan” jurnalı, 2001, №2.
7. Asino (şəhər) - Xatirə Muzeyi (tomsk.ru).

8. Cəfərli Məmməd “Siyasi terror və Azərbaycan Almanlarının taleyi” (rus dilində). 2-ci nəşr. Bakı, 2003.

V.C. Abdullaev

**Азербайджано-Германские исторические, политико-экономические
и культурные связи
Резюме**

В статье говорится о древних корнях азербайджано-германских отношений и постепенном развитии этих отношений. Еще во времена царской России и даже до этого азербайджанская интеллигенция обращалась за образованием в Германию, и это показывает их роль в создании азербайджано-германских отношений. В статье также говорится о гражданском отношении к немцам, проживающим в Азербайджане во времена Республики. В статье также упоминается представительство немцев депутатом в парламенте Азербайджанской Демократической Республики во время республики, наряду с азербайджанцами. Автор также упоминает о деятельности немецких художников Оскара Шмерлинга и Йозефа Роттера в журнале «Молла Насреддин».

В статье подчеркивается неоспоримая роль азербайджано-германских отношений, имеющих древнюю историю, в создании и формировании азербайджанской диаспоры, которая и сегодня действует в Германии.

V.S. Abdullayev

**Azerbaijan-Germany historical, political-economic and cultural relations
Summary**

The article talks about the ancient roots of Azerbaijani-German relations and the gradual development of these relations. Even during the time of Tsarist Russia, and even before that, Azerbaijani intellectuals turned to Germany for education, and it shows their role in the creation of Azerbaijan-Germany relations. The article also talks about the civil attitude towards the Germans living in Azerbaijan during the Republic. The article also mentions the representation of Germans by a deputy in the parliament of the Azerbaijan Democratic Republic during the Republic, along with the Azerbaijanis. The author also mentions the activities of German artists Oskar Schmerling and Joseph Rotter in the magazine "Molla Nasreddin".

The article emphasizes the undeniable role of the Azerbaijani-German relations, which have an ancient history, in the creation and formation of the Azerbaijani diaspora, which is still active in Germany today.

Redaksiyaya daxil olub: 06.09.2024